

تحلیل و بررسی ارتباط فراطبیعی افعال انسان و پدیده‌های زیست محیطی (با)

تأکید بر دیدگاه آیت الله جوادی آملی)

علی قدردان قراملکی *

محمدحسن قدردان قراملکی **

چکیده

بخشی از متون دینی از رابطه میان برخی از افعال انسان و پدیده‌های زیست محیطی خبر داده‌اند که این ارتباط به صورت عادی و با دانش‌های طبیعی و تجربی تبیین پذیر نیستند. با توجه به اصل علیت و تأکید دین بر عقلانیت، لازم و ضروری است تا به بررسی رابطه میان افعال انسان و آثار زیست محیطی و کیفیت تأثیر این افعال پرداخته شود، لذا هدف این تحقیق تبیین معقولیت رابطه برخی از افعال انسان با محیط زیست است که در ظاهر و به صورت عادی و طبیعی نامرتبط تلقی می‌شوند. برای نیل به این هدف، در این پژوهش مسأله محور نگارنده با تحقیق کتابخانه‌ای اطلاعات مورد نیاز را گردآوری کرده و با تحلیل عقلی و نقلی، مقایسه‌ای و انتقادی به تبیین و تحلیل مسأله و فروع آن پرداخته است. در این تحقیق با تأکید بر دیدگاه آیت الله جوادی آملی روشن شد، نه تنها امکان تأثیر افعال انسان‌ها در عالم طبیعت به صورت فراطبیعی و غیر عادی وجود دارد، بلکه این تأثیر فراطبیعی محقق هم شده است. صورت باطنی افعال انسان، نفس مجرد و خواست و اراده الهی از جمله علل و عوامل معنوی و فراطبیعی هستند که در پی افعال انسان، بر محیط زیست اثر گذاشته و موجب پیدایش آثار طبیعی زیست محیطی می‌شوند.

کلیدواژه‌ها: ارتباط فراطبیعی، تأثیر افعال خیر و شر، تأثیر فراطبیعی، رابطه افعال انسان و محیط زیست، آیت الله جوادی آملی.

* استادیار دانشکده الهیات دانشگاه تبریز. (a.ghadrnan@tabrizu.ac.ir)

** استاد پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه، قم.

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۱۲؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۸/۰۴)

مقدمه

پیش از ورود به مسأله و بررسی رابطه فراطبیعی افعال انسان و پدیده‌های زیست محیطی بایسته است به نکات مقدماتی اشاره شود.

طرح مسأله

خدای سبحان مخلوقات مختلف و متعددی را آفریده و در میان آن‌ها قوانین و مقررات مختلفی قرار داده که از آن به نظام آفرینش یاد می‌شود. برای نمونه، آب سبب حیات و رشد گیاهان و جانوران است. خورشید موجب روشنایی و گرما و آتش سبب سوختن و از بین رفتن درختان و جنگل‌ها می‌شود.

انسان نیز یکی از مخلوقات باری تعالی است و در این نظام آفرینش قرار می‌گیرد. او و افعالش همانند دیگر مخلوقات دارای تأثیر و تأثر در عالم هستند، بنابراین چنان‌که آب در طبیعت اثر گذاشته و موجب زندگی می‌شود و از آفتاب تأثیر پذیرفته و تبخیر می‌شود، انسان و افعال او نیز در طبیعت و محیط زیست موثر (تأثیرگذار و تأثیرپذیر) است. (جوادی آملی، ۱۳۸۶: ص ۱۸۵-۱۸۶)

در متون و منابع دینی بر این ارتباط و تأثیر افعال انسان بر محیط زیست تأکید شده است. با بررسی این دسته از متون دینی مشاهده می‌شود در برخی از آن‌ها رابطه انسان و محیط زیست به گونه‌ای گزارش شده که دانشمندان طبیعی آن را تأیید کرده و رابطه مذکور را متوجه می‌شوند.

درختکاری (مفضل، بی‌تا: ص ۸۶)، رعایت نظافت و بهداشت محیط زیست (پاینده، ۱۳۸۲: ص ۳۹۱)، حفظ هوای پاک (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق: ص ۳۳۲) و ... از جمله افعال نیکی هستند که در متون دینی به آن‌ها سفارش شده و علوم طبیعی

و تجربی نیز تأثیرشان بر محیط زیست را درک می‌کنند. همچنین در متون دینی از انجام برخی افعال زشت نهی شده که بر محیط زیست صدمه وارد می‌کنند. قطع درختان مفید (اعم از میوه، سایه و دیگر منافع آن) مکروه و بلکه حرام است. (کلینی، ۱۳۶۵: ج ۵، ص ۲۶۴) از زیاده روی و اسراف در مصرف آب نهی شده است.^۱ (فیض کاشانی، ۱۳۸۹ق: ج ۳، ص ۱۸۷) آلوده کردن محیط زیست نیز از افعال ناپسندی است که در متون دین به نکوهش آن پرداخته شده (کلینی، ۱۳۶۵: ج ۲، ص ۲۹۳) و تأثیر منفی آن بر محیط زیست به صورت عادی و طبیعی قابل تبیین است. (جوادی آملی، ۱۳۸۶: ص ۲۶۹-۲۷۰)

بخش دیگری از متون دینی به تأثیر برخی از افعال خاص در محیط زیست پرداخته‌اند که تبیین و تحلیل این ارتباط در ظاهر و مطابق قوانین طبیعی ممکن نیست. این آثار از منظر علوم طبیعی و تجربی قابل تبیین نبوده و چه بسا مخالف علیت تلقی شوند، از این رو در نگاه بدئی و از دیدگاه دانشمند تجربی و طبیعی، آثار بیان شده در متون دینی غیر معقول و خلاف واقع هستند.

این در حالی است که دین تأکید ویژه‌ای بر عقلانیت، تعقل و نظام علیت دارد و بسیار بعید به نظر می‌رسد که به مسأله‌ای غیر منطقی در ابعاد گسترده پرداخته باشد، بنابراین ضروری است تا به این مسأله پرداخته شود تا مشخص شود آیا تعارض و تضاد یاد شده ثابت است و یا تعارضی بدئی است که منشأ آن عدم توجه همه جانبه به مسأله می‌باشد؟

فرضیه این تحقیق آن است که، آثار غیر عادی و غیر معمول افعال انسان که در متون

دینی به آن‌ها پرداخته شده، به سبب لزوم سنخیت میان علت و معلول ناظر به ساحت معنوی و باطن افعال انسان‌ها می‌باشند. با توجه به ناشناخته بودن ابعاد باطنی افعال، رابطه میان فعل انسان و نتایج بیان شده در متون دینی، عجیب و در ظاهر نامعقول به نظر می‌آید؛ لیکن با شناخت این ابعاد و توجه به آن‌ها، نه تنها آثار یاد شده نامعقول نخواهند بود، بلکه به حکم عقل (تخلف معلول از علت) این آثار باید از فعل انسان ظاهر شوند، لذا تمام آثار بیان شده در متون دینی از قانون علیت تبعیت کرده و علوم طبیعی و تجربی به دلیل عدم دسترسی به این علل و عوامل از ادراک آن عاجز هستند. به دیگر سخن منحصر دانستن عوامل موثر در محیط زیست به عوامل مادی و طبیعی، موجب شده تا متون دینی که آثار خاصی را برای افعال انسان تبیین کرده‌اند، در تضاد با علم و دانش به نظر برسند؛ لیکن این انحصار تمام نیست و موجودات مجرد و غیر مادی نیز در عالم تکوین و محیط زیست موثر هستند. چنان‌که خدای متعالی افعال و امور آسمان‌ها را به مدبرات مستند کرده که از جمله آنان فرشتگان هستند: «وَأَوْحَىٰ فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرَهَا»^۱ از آن‌جا که این مدبرات و فرشتگان مجرد و غیر مادی هستند، روشن می‌شود مجردات در عالم ماده دارای تأثیر هستند. (همو، ۱۳۸۶ «ج»: ج ۸، ص ۲۳۰)

براین اساس، تضادی بین دین و علم نیست و تعارض مذکور بدئی بوده و با تأمل دقیق در نظام آفرینش، نه تنها تعارضی یافت نشده، بلکه متون دینی از منظر دقیق عقلی و فلسفی به بررسی روابطی پرداخته که خارج از حیطه ادراکی علوم طبیعی و تجربی هستند، بنابراین علوم طبیعی در خصوص روابط خاص و غیر عادی میان

۱. فصلت (۴۱): ۱۲.

افعال انسان و پدیده‌های زیست محیطی ادراکی نداشته و ساکت هستند. در این تحقیق با تأکید بر دیدگاه آیت الله جوادی آملی به تبیین و تحلیل مسأله مورد بحث پرداخته شده است، چراکه اگرچه مسأله حاضر، مسأله‌ای است که منشأ و خواستگاه آن نقل و متون دینی است؛ اما برای تحلیل آن باید در کنار روش نقلی، از روش عقلی و فلسفی بهره برد. با توجه به آن که آیت الله جوادی آملی فیلسوف و حکیمی متأله و مفسر و دین‌شناسی خبره می‌باشد که به مسأله توجه داشته و ذیل آیات قرآن کریم به تفسیر و تبیین مسأله پرداخته و اثر مستقلی با نام «اسلام و محیط زیست» نیز نگاشته است، بر آن شدیم تا با محوریت و تکیه بر آراء این اندیشمند فرزانه به تحلیل مسأله پردازیم.

پیشینه تحقیق

مسأله علل و عوامل معنوی و تأثیر فراطبیعی افعال انسان از دیرباز مورد پذیرش افراد مختلف بوده و در ادیان الهی نیز بدان تصریح شده است. در متون دینی اسلامی نیز به برخی از این علل اشاره شده است و بزرگانی چون شیخ صدوق با تدوین کتاب *علل الشرایع و ثواب الاعمال و عقاب الاعمال* به جمع‌آوری این متون و به ویژه روایات پرداخته‌اند. همچنین مفسران گران‌قدر در ذیل آیاتی که آثار فراطبیعی را به افعال انسان‌ها نسبت می‌دهند (نظیر معجزات، شکرگزاری و وفور نعمت‌ها و...) به بحث دخالت و تأثیر عوامل غیبی اشاره داشته‌اند.

براین پایه، با توجه به آن که این بحث ریشه در متون دینی دارد، محققان فراوانی به صورت کلی و در لابه‌لای آثار خویش به آن اشاره داشته‌اند؛ لیکن نگارنده پس از فحص فراوان، اثری که به صورت مستقل به این مسأله و به ویژه بر تأثیر فراطبیعی

افعال انسان بر محیط زیست اختصاص داشته باشد، مشاهده نکرد. البته در برخی نوشتارها به صورت موردی و به فعل خاصی اشاره شده که در ادامه به آن‌ها اشاره می‌شود.

الف. کتاب‌ها

۱. «غیب و زندگی» تألیف محمد عرب‌صالحی: در این کتاب به تأثیر عوامل و اسباب معنوی در پدیده‌های مادی پرداخته است. البته تأکید این اثر بر نتایج و پیامدهای مسأله و نه تبیین و چگونگی تأثیر و رابطه میان افعال انسان و آثار در ظاهر نامرتب است.

۲. «امدادهای غیبی در زندگی بشر» تألیف شهید مطهری: در این اثر از تأثیر عوامل غیبی در زندگی فردی و اجتماعی سخن به میان آمده است. این کتاب بیشتر در صدد انکار مادی‌گرایی بوده و کمتر به تأثیر افعال انسان در عالم تکوین و چگونگی آن پرداخته است.

۳. «اسلام و محیط زیست» تألیف آیت الله جوادی آملی: در این اثر به تبیین رابطه میان افعال انسان و محیط زیست پرداخته شده است. این اثر ناظر به نقش انسان بر محیط زیست است و کمتر به چگونگی و کیفیت تأثیر فراطبیعی افعال انسان بر محیط زیست پرداخته است، از این رو ضروری است تحقیق دیگری در تکمیل این کتاب ارزشمند انجام شود.

ب. مقالات

۱. «تأملی در قوانین فرامادی پیشرفت بر اساس سنت‌های اجتماعی الهی» تألیف قاسم ترخان: در بخشی از این تحقیق آثار و نتایج فراطبیعی افعال انسان‌ها که در متون

دینی بیان شده‌اند، دسته‌بندی و فهرست شده‌اند و کمتر به کیفیت و چگونگی اثرگذاری آن‌ها پرداخته شده است.

۲. «علل معنوی و چالش‌های پیش رو در اسلامی سازی علوم» به قلم قاسم ترخان: در این تحقیق از تأثیر عوامل معنوی و غیبی بر عالم تکوین گزارش داده شده است. البته این تأثیر اختصاصی به افعال انسان نداشته و مولف این اثر به صورت کلی از تأثیر فراطبیعی حکایت می‌کند. همچنین این بحث به عنوان مقدمه‌ای برای اسلامی سازی علوم مطرح شده است، از این رو به تفصیل، چگونگی و کیفیت تأثیر بیان نشده است.

۳. «جایگاه عالم فراماده و عوامل فرامادی در نظریه علم دینی آیت الله جوادی آملی» تألیف قاسم ترخان و محمدرضا بهزادی مقدم: در این تحقیق نیز بحث تأثیر افعال انسان به صورت مقدمی بیان شده است.

۴. «بررسی امداد غیبی در زندگی بشر از دیدگاه علامه طباطبایی» به قلم حبیب‌الله مولایی نژاد و سیما سعیدی پور: نویسندگان در این نوشتار به دسته‌بندی برخی از آیات و روایاتی که از تأثیر عوامل غیبی در زندگی حکایت دارند پرداخته‌اند؛ اما از کیفیت و چگونگی این تأثیر سخنی به میان نیامده است.

نوآوری تحقیق

این تحقیق از جهات مختلفی دارای نوآوری می‌باشد که در ادامه به آن‌ها اشاره می‌شود. الف. نوآوری در موضوع: همان طور که بیان شد، نگارنده پس از فحص فراوان اثر مستقلی در تبیین رابطه فراطبیعی افعال انسان و پدیده‌های زیست محیطی مشاهده نکرده است، از این رو این مسأله برای نخستین بار و به صورت مستقل در این نوشتار

مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است.

ب. نوآوری محتوایی: مسأله تأثیر عوامل معنوی به صورت کلی و در برخی آثار فلسفی مورد اشاره قرار گرفته است؛ لیکن به صورت خاص و بررسی تأثیر فراطبیعی افعال در محیط زیست هیچ تحقیقی مشاهده نشده و در این نوشتار برای نخستین بار و در تحقیقی مستقل، با تکیه بر مبانی و اصول عقلی و نقلی مسأله، به تطبیق قواعد و اصول کلی بر افعال انسان پرداخته شده است. این گونه بحث و بررسی مسأله، مسبوق به سابقه نبوده و محتوایی جدید در این نوشتار ارائه شده است.

ج. نوآوری در ساختار: محتوای جدید این نوشتار در ساختاری جدید ارائه شده است. مسأله حاضر در سه بخش امکان سنجی، تحقق سنجی و مصداق سنجی مورد ارزیابی و بررسی قرار گرفته است.

د. نوآوری در تطبیق مصادیق: در این نوشتار پس از تبیین کیفیت تأثیر فراطبیعی افعال انسان بر محیط زیست، به صورت موردی به کیفیت و چگونگی تأثیر برخی افعال موثر بر محیط زیست پرداخته شده که در متون دینی به آن‌ها اشاره شده است.

امکان سنجی تأثیر فراطبیعی افعال انسان بر محیط زیست

در گزاره‌های دینی از رابطه میان برخی افعال و محیط زیست حکایت شده که در نگاه بدئی و از منظر علوم طبیعی قابل تبیین و تحلیل نیستند. برای نمونه، ایمان و تقوا عامل نزول برکات آسمانی و زمینی^۱ و استغفار و توبه سبب نزول باران معرفی شده است.^۲ این در حالی است که از نگاه یک کارشناس هواشناسی بارش و عدم

۱. اعراف (۷): ۹۶.

۲. هود (۱۱): ۵۲.

بارش باران منوط به وجود ابرهای باران‌زا و سامانه‌های بارشی است و او ارتباط میان توبه و بارش باران را درک نمی‌کند.

پس از مشاهده این مسأله و پیش از بررسی عوامل موثر در محیط زیست و در مثال یاد شده بارش باران، سوالی در ذهن ایجاد می‌شود که آیا تأثیر فراطبیعی در محیط زیست ممکن است و یا آن‌که افعال انسان صرفاً دارای تأثیر طبیعی هستند و تأثیر فراطبیعی اساساً ممکن نیست و به تبع واقع نیز نخواهد شد؟

در پاسخ به این سوال مکاتب فکری مختلف به سبب اختلافات مبنایی و تمسک به ادله متفاوت، پاسخ‌های مختلفی ارائه کرده‌اند که در ادامه به تحلیل و بررسی آن‌ها پرداخته می‌شود.

عدم امکان تأثیر فراطبیعی در محیط زیست

ماتریالیست‌ها و ماده‌باوران به انکار تأثیر فراطبیعی افعال انسان در محیط زیست پرداخته و آن را ممکن نمی‌دانند، چراکه تأثیر فراطبیعی فرع بر وجود موجودات فراطبیعی و ابعاد معنوی و فرامادی در افعال انسان است که ماده‌باوران منکر چنین موجوداتی هستند، بنابراین این گروه به سبب عدم پذیرش فراماده و مجردات، به تبع منکر هر گونه تأثیر غیبی و فراطبیعی هستند. (مطهری، ۱۳۹۴: ج ۱، ص ۵۷۴)

طبق این دیدگاه گزاره‌های دینی که از تأثیرات خاص و غیر معمول افعال انسان در عالم تکوین حکایت دارند، غیر قابل تبیین و در تضاد و تعارض با دین خواهند بود.

تحلیل و بررسی

دیدگاه ماده‌باوران مبنی بر عدم امکان تأثیر فراطبیعی در محیط زیست به هیچ وجه قابل پذیرش نبوده و از اشکالات متعددی رنج می‌برد که در ادامه به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود.

الف. عدم پابندی به روش تجربی: ماده باوران کسب علم و معرفت را در روش تجربی منحصر دانسته و معتقدند طبق این روش هرچه از طریق حواس و ابزارهای حسی ادراک شود، قابل پذیرش و هرچه این گونه نباشد غیر قابل پذیرش است. این درحالی است اعتبار روش تجربی محدود به مسائل حسی و تجربی است و به غیر آن دسترسی ندارد تا درباره آن نفی و اثباتا اظهار نظر نماید، بنابراین مقتضی روش تجربی سکوت و عدم قضاوت در خصوص امکان و عدم امکان وجود مجردات و موجودات فراطبیعی و به تبع تأثیر آنان است.

آیت الله جوادی آملی در تبیین این نکته می نویسد:

اگر يك فيزيكدان بگويد من به استناد حس و تجربه ثابت کردم که عالم مبدأ و خالقی دارد، به او گفته می شود حکم شما اشتباه است و اگر بگويد ثابت کردم که عالم مبدئي ندارد، به او گفته می شود داوری شما باز هم اشتباه است، زیرا اساساً با ابزاری که وی در دست دارد؛ یعنی حس و تجربه حتی حق سخن گفتن شك آمیز در این وادی های غیرتجربی را ندارد، چه رسد به این که بخواهد قاطعانه چیزی را نفی یا اثبات کند. درست به این می ماند که کسی بخواهد با ترازویی که مناسب توزین سبزی و میوه است، وزن سلسله جبال البرز را بسنجد. (جوادی آملی، ۱۳۸۶ هـ: ص ۱۰۷-۱۰۸)

ب. عدم انحصار روش معرفت به روش تجربی: برخلاف ادعای ماتریالیست ها، تنها راه کسب معرفت و شناخت روش تجربی نبوده و دیگر روش ها نظیر روش عقلی، نقلی و شهودی نیز در معرفت شناسی معتبر هستند. دانشمندان در علوم مختلف از روش عقلی بهره فراوانی می برند که می توان آن ها را به عقل تجربی،^۱ عقل نیمه تجربیدی^۲ و عقل ناب^۳ تحلیل کرد. (همو، ۱۳۸۶ هـ: ص ۲۵) همچنین مردم در

۱. عقل تجربی معمولاً در علوم تجربی و انسانی مورد استفاده قرار می گیرد.

۲. عقل نیمه تجربیدی معمولاً در علم ریاضی مورد استفاده قرار می گیرد.

۳. عقل ناب معمولاً در عرفان نظری مورد استفاده قرار می گیرد.

زندگی روزمره خود با تحلیل عقلی به تحلیل و برنامه ریزی زندگی خویش مشغول هستند. ماده باوران برای بطلان این روش‌های معرفتی دلیلی ارائه نداده و صرفاً ادعایی دارند که خود نیز به آن پایبند نبوده و در تحلیل داده‌های تجربی و حسی از روش عقلی بهره می‌برند. چنان‌که به موجب عدم مشاهده و دسترسی تجربه به فراماده، حکم دائمی و همیشگی بر نیستی و نبود فراماده می‌دهند!

ج. موارد نقض: موارد نقض فراوانی در رد مبنای ماده باوران مبنی بر عدم وجود موجودات فراطبیعی و عدم تأثیر آنان در عالم هستی و به ویژه در محیط زیست قابل مشاهده است. شفاء بیمارانی که پزشکان از آن قطع امید کرده‌اند. استجاب دعا و پذیرش نماز استسقاء و بارش باران پس از آن و ... مواردی هستند که از وجود موجودات فراطبیعی در عالم هستی و همچنین تأثیر آنان حکایت دارند. حاصل آن‌که، دیدگاه ماتریالیست‌ها و ماده باوران مبنی بر عدم وجود مجردات و موجودات فرامادی تمام نبوده و لذا نمی‌توانند از این طریق، عدم امکان تأثیر فراطبیعی در محیط زیست و سپس تعارض دین و علم را ثابت نمایند.

امکان تأثیر فراطبیعی در محیط زیست

حکما، متکلمان و دین‌داران بر امکان تأثیر فراطبیعی افعال انسان در محیط زیست قائل هستند. البته رهیافت‌های مختلفی در مسأله ارائه شده که در ادامه به آن‌ها اشاره می‌شود.

متکلمان نقل‌گرا

متکلمان نقل‌گرا با انکار قاعده الواحد معتقدند که خدای سبحان که برترین موجود فراطبیعی است، می‌تواند به صورت مباحثی در عالم ماده و طبیعت تصرف نماید. این گروه افعال مباحثی فراوانی را به خدای سبحان نسبت داده و انکار آن را محدود سازی قدرت نامتناهی خدا می‌دانند، بنابراین همان‌گونه که آثار طبیعی افعال انسان به

خدا منسوب است، آثار فراطبیعی نیز به خدا نسبت داده شده و فعل مباحثی خدا معرفی می‌شوند. (ایچی - میرسید شریف، ۱۴۱۵ق: ج ۴، ص ۱۲۵-۱۲۶؛ فاضل مقداد، ۱۳۷۸: ص ۷۸-۷۹)

متکلمان اشاعره نیز به سبب عدم پذیرش اصل علیت در مخلوقات و منحصر دانستن آن در وجود خدای متعالی و طرح قاعده عادت الله، تأثیر فراطبیعی را در وجود خدای متعالی منحصر دانسته و معتقدند خدای قادر، می‌تواند در عالم هستی به هر شکلی (اعم از طبیعی و فراطبیعی) اثر گذارد. دیگر موجودات نیز طبق عادت الهی در کنار افعال الهی حضور دارند؛ اما فاعل و موثر تمام پدیده‌های عالم هستی، خدای سبحان است. (اشعری، ۱۹۵۵م: ص ۷۲؛ ر.ک: نگارنده، ۱۳۹۹: ص ۱۳۱)

براین اساس، این گروه با تفکیک میان روش عقلی و نقلی و اهتمام بر روش نقلی، معتقدند آیات و روایاتی که از تأثیر فراطبیعی افعال انسان در محیط زیست حکایت دارند، به شکل ظاهری آن قابل پذیرش است و در صورت تعارض نیز دین و متون دینی مقدم می‌باشد.

تحلیل و بررسی

با وجود آن‌که متکلمان نقل‌گرا و ظاهر‌گرا بر امکان تأثیر فراطبیعی در محیط زیست باور دارند؛ لیکن به نظر می‌رسد رهیافت آنان ناتمام است که در ادامه به برخی از اشکالات این دیدگاه اشاره می‌شود.

الف. عدم انحصار روش معرفت به روش نقلی: همان‌گونه که در بررسی دیدگاه ماده باوران بیان شد، انحصار روش معرفتی به یک روش صحیح نبوده و دیگر روش‌ها نیز مفید معرفت و شناخت هستند. اگر چه روش نقلی، روش معرفتی مهم

و معتبری است؛ لیکن انحصار معرفت به آن ناتمام است و راه‌های عقلی، تجربی و شهودی نیز علم ساز هستند که در متون دینی نظیر «أَفَلَا يَعْقِلُونَ»^۱ و «أَفَلَا يَنْظُرُونَ»^۲ اعتبار آن‌ها مورد تأیید قرار گرفته است.

ب. صحت قاعده الواحد: با مراجعه با روش‌های معرفتی و به ویژه روش عقلی، روشن می‌شود که قاعده الواحد صحیح بوده و هیچ تضاد و تعارضی نیز با اصول و قواعد منقول در متون دینی ندارد. طبق قاعده الواحد، به سبب سنخیت میان علت و معلول، صدور افعال مختلف از یک فاعل، منوط به وجود ابعاد مختلف در آن فاعل می‌باشد. از آن‌جا که خدای متعالی بسیط محض و فاقد جهات است، صرفاً دارای یک فعل مباحثی و مستقیم است و تعدد افعال مباحثی، موجب نقص آن حضرت می‌شود؛ اما این به معنای عدم احاطه قدرت آن حضرت بر عالم هستی نبوده و خدای متعالی با واسطه و به صورت غیر مباحثی بر تمام عالم هستی قادر است و همه چیز زیر نظر اراده و قدرت خدای متعالی قرار دارد.

ج. بطلان قاعده عادت: یکی از مبانی و مقدمات دیدگاه متکلمان نقل‌گرا و به ویژه اشاعره، قاعده عادت الهی است که بطلان این قاعده امری روشن است، چراکه هر فردی در صورت مراجعه به وجدان و درون خویش، می‌یابد که فاعل افعال خویش است و در صورت اراده و خواستش افعالش پدیدار گشته و در صورت عدم تمایل فعلی از او صادر نمی‌شود. همچنین در صورت پذیرش قاعده عادت الهی، میان افتادن سنگی از بالای کوه و نماز خواندن و روزه گرفتن انسان مومن تفاوتی نخواهد بود و هر دو فعل الهی است که جاذبه زمین و اراده انسان صرفاً به صورت

۱. یس (۳۶): ۶۸.

۲. غاشیه (۸۸): ۱۷.

عادت در کنار این افعال الهی قرار گرفته‌اند. این درحالی است که خود اشاعره نیز این لازمه حرف خویش را نپذیرفته و حکم به برتری نماز بر دیگر افعال دارند. د. حل نشدن مشکل تعارض علم و دین: اگرچه این دیدگاه از امکان تأثیر فراطبیعی در محیط زیست دفاع می‌کند؛ لیکن پاسخی به مشکل تعارض علم و دین ارائه نکرده و بیشتر به آن دامن زده است، چراکه عامل و علت آثار بیان شده در متون دینی را، علل فراطبیعی و به ویژه خدای سبحان دانسته و نقشی برای علل طبیعی قائل نشده‌اند و این بدان معناست که دین علت وقایع را فرامادی و علم علت را مادی می‌داند و این باقی ماندن تعارض است.

حکما و متکلمان عقل گرا

حکما و متکلمان عقل گرا معتقدند تأثیر فراطبیعی در محیط زیست ممکن است؛ اما این تأثیر نه در عرض علل طبیعی و مادی، بلکه در طول آنهاست و لذا هیچ تعارضی میان علم و دین وجود ندارد. متون دینی به علل عالی و فراطبیعی اشاره دارند که این علل به صورت مستقیم در عالم ماده و محیط زیست اثر نگذاشته و تأثیر آنها با واسطه‌های مختلفی است که در نهایت به علل مادی و طبیع ختم می‌شوند. علوم طبیعی و دانش‌های تجربی به این علل دانی و طبیعی دست می‌یابند، بنابراین متون دینی در مقام تبیین علل غیر مابشری هستند و علوم و دانش‌های تجربی به علت‌های مابشری پرداخته‌اند.

براین پایه، سخن دین و علم هر دو صحیح بوده و هر کدام به بخشی از علل اشاره دارند که با کنارهم قرار گرفتن مجموع این علل، پدیده‌های زیست محیطی محقق می‌شوند، پس تعارض دین و علم در مسأله حاضر، بدئی و غیر مستقر است که با

تأمل عقلی و بررسی عقلانی مسأله، تعارض مذکور دفع و نه رفع می‌شود. توضیح آن‌که، حکما و متکلمان عقل‌گرا با پذیرش قاعده الواحد و لزوم سنخیت میان علت و معلول، ضمن پذیرش ارتباط وجودی میان تمام مخلوقات با خدا، معتقدند که خدای سبحان به صورت مباشری فقط دارای یک فعل است که آن مخلوق موجودی مجرد و غیر مادی (عقل اول) می‌باشد. مخلوق نخست و عقل اول به سبب سنخیت میان معلول و علت، موجودی بسیط، دارای تمام کمالات وجودی، فاقد هرگونه استعداد و دارای فعلیت تام است؛ اما در عین حال چون دارای وجود غیر مستقل و ربطی می‌باشد، موجودی فقیر محض و ممکن است.

همین محدودیت وجودی (که خدای سبحان فاقد آن است) سبب ماهیت داشتن عقل اول شده و این به معنای داشتن کمترین جهات تعدد در اوست، از این‌رو عقل اول برخلاف خدای سبحان، می‌تواند منشأ افعال متعدد قرار گیرد؛ لیکن چون جهت تعدد در عقل اول بسیار اندک است، فعل مباشری او نیز بسیار اندک بوده و نمی‌تواند منشأ مستقیم موجودات فراوان عالم ماده باشد. مجرداتی که بعد از عقل اول قرار گرفته‌اند و دارای جنبه تکثر کمی هستند نیز، به صورت مباشری در عالم ماده اثر نداشته و دخالت نمی‌کنند. این سیر در میان موجودات مجرد ادامه داشته تا به موجود مجردی رسیده که دارای جنبه تکثر فراوانی بوده و به همین سبب می‌تواند به صورت مستقیم در عالم ماده دخالت کند.

براین اساس، عقل اول منشأ تکثر در عالم هستی می‌باشد. عقل اول، علت ایجاد عقل دوم و عقل دوم علت ایجاد عقل سوم و این سیر طولی تا عقل دهم ادامه پیدا می‌کند. به عقل دهم «عقل فعال» اطلاق شده که موجودی مجرد، مستقل از نفس و

قائم به ذات است که منشأ تکثرات و علت پیدایش عالم ملکوت است.^۱ عالم ملکوت نیز سبب ایجاد عالم ناسوت می‌شود. سپس در عالم ناسوت نیز علل و عوامل مختلف - که دانش‌های بشری به برخی از آنها دست یافته است - موجب ایجاد پدیده‌های مختلف زیست محیطی می‌شوند. (طباطبایی، ۱۴۲۲ق: ص ۳۸۲؛ جوادی آملی، ۱۳۸۳: ص ۸۴)

تحقق سنجی (وقوع) تأثیر فراطبیعی افعال انسان بر محیط زیست

پس از تبیین امکان تأثیر فراطبیعی افعال انسان در محیط زیست، اینک نوبت به تحقق سنجی و کیفیت وقوع این تأثیر است. تأثیر فراطبیعی افعال انسان در محیط زیست به سه گونه و شکل محقق می‌شود.

تأثیر صورت باطنی افعال انسان بر محیط زیست

در دانش فلسفه مخلوقات در سه عالم جبروت، ملکوت و ناسوت تحلیل می‌شوند که فقط عالم ناسوت مادی و طبیعی است. (طباطبائی، ۱۴۲۲ق: ص ۳۷۹؛ جوادی آملی، ۱۳۸۳: ص ۸۴) البته موجودات مادی و طبیعی، علاوه بر ساحت و جنبه مادی و ظاهری خود، دارای ساحت و جنبه معنوی و باطنی نیز هستند که در آیات «قُلْ مَنْ بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ»^۲ و «فَسُبْحَانَ الَّذِي بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ»^۳ به آن اشاره شده است. در آیات و روایات دیگر نیز بر ساحت ملکوتی آسمان‌ها، زمین

۱. حکمت مشاء این عقل را علت ایجاد عالم ماده دانسته و اساساً عالم ملکوت را نمی‌پذیرد. (ابن سینا،

۱۳۷۹: ص ۴۱۱؛ همو، ۱۳۸۴: ج ۲، ص ۳۸۵-۳۶۰) حکمت اشراق نیز با انوار قاهره طولی به تبیین

مسأله پرداخته است. (سهروردی، ۱۳۷۵: ج ۲، ص ۲۳۰-۲۳۲؛ قطب الدین شیرازی، ۱۳۸۳: ص ۳۴۰)

۲. مؤمنون (۲۳): ۸۸.

۳. یس (۳۶): ۸۳.

و تمام مخلوقات الهی^۱ و امکان علم انسان به این ساحت ملکوتی اشاره شده است.^۲
(مجلسی، ۱۴۱۴ق: ج ۸، ص ۴۳۰)

براین اساس، افعال عادی و طبیعی انسان‌ها نظیر حج، نماز، صدقه، کاشت درخت و ... علاوه بر صورت ظاهری ملموس و قابل مشاهده، دارای صورت و ساحت باطنی هم هستند. (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ص ۱۸۴؛ همو، ۱۳۸۶ «ب»: ص ۱۸۰)

این صور باطنی در همین دنیا و با فعل انسان ایجاد شده و یکی از موجودات عالم تکوین می‌باشند. معاد و قیامت ظرف ظهور این صورت‌ها و دنیا ظرف حدوث آن‌هاست. این صور همانند دیگر موجودات عالم هستی، در عالم تکوین اثر می‌گذارند و از آن اثر می‌پذیرند، لذا چنان‌که امور مادی و طبیعی سبب و علت ایجاد پدیده‌هایی (نظیر علیت آتش برای گرما) هستند، صور باطنی و ملکوتی نیز علت پدیداری رخدادهای مختلفی در عالم هستی و محیط زیست می‌شوند. (همو، ۱۳۸۱ «ب»: ص ۷۹)

البته با توجه به عدم دسترسی عقل و تجربه به حقیقت این صور، از تبیین رابطه علی آن‌ها نیز ناتوان هستند و برای کشف این ارتباط باید از روش نقلی و کشف و شهود استفاده کرد. راه شهود تنها برای شاهدان و عارفان محقق می‌شود و اندک افرادی می‌توانند بدان نائل شوند، لذا مراجعه به متون دینی راهی معتبر برای کشف صورت‌های باطنی اعمال انسان و به خصوص آثار آن می‌باشد. (همو، ۱۳۸۸: ص ۱۸۴)

با مراجعه به متون دینی مشاهده می‌شود که برخی از افعال انسان دارای صورت‌های باطنی هستند که سبب ایجاد وقایعی در عالم تکوین و به خصوص در محیط زیست

۱. اعراف (۷): ۱۸۵.

۲. انعام (۶): ۷۵.

می‌شوند، لذا می‌توان نتیجه گرفت که افعال انسان‌ها علت ایجاد صور باطنی و این صور علت ایجاد پدیده‌های زیست محیطی می‌باشند. البته این علیت به صورت مستقیم و بدون واسطه نبوده و این صور که از عالم ملکوت و غیر مادی هستند، با واسطه موجودات مادی (نظیر ابر برای بارش باران) بر محیط زیست اثر می‌گذارند. (همو، ۱۳۷۸: ج ۸، ص ۳۴۲-۳۴۳)

تأثیر نفس مجرد بر محیط زیست

گذشت که مخلوقات به سه عالم جبروت، ملکوت و ناسوت تحلیل می‌شوند. این سه عالم از نظر وجودی دارای تفاوت تشکیکی هستند. عالم جبروت مجرد محض و عقلی، عالم ملکوت مجرد مثالی و برزخی و عالم ناسوت غیر مجرد و مادی است. این عوالم دارای رابطه علی بوده و عالم جبروت علت وجودی عالم ملکوت و عالم ملکوت علت وجودی عالم ناسوت است. (طباطبایی، ۱۴۲۲ق: ۳۷۹-۳۸۰) به سبب رابطه تشکیکی و علی میان این عوالم، اگر موجودی در درجات بالای وجودی قرار داشته باشد، می‌تواند با رعایت سنخیت، در موجودات پایین‌تر اثر گذاشته و در آنها آثاری را پدیدار سازد. (جوادی آملی، ۱۳۸۳: ص ۸۴)

در کیفیت و نحوه تحقق نفس، سه دیدگاه مطرح است. ماده باوران و ماتریالیست‌ها بر یکسانی نفس و بدن و مادیت آن حکم می‌کنند. بیشتر متکلمان نقل‌گرا بر جسمانیت لطیف نفس (اشعری، ۱۴۰۰ق: ص ۳۳۳-۳۳۷؛ قاضی عبدالجبار، بی‌تا: ج ۱۱، ص ۳۱۲-۳۱۰؛ سید مرتضی، ۱۴۱۱ق: ص ۳۳؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۵۸، ص ۱۰۴) و حکما و بیشتر متکلمان عقل‌گرا بر تجرد نفس باور دارند.

با توجه به وجود ادله عقلی و نقلی متعدد مبنی بر تجرد نفس^۱، نفس انسان از مصادیق عالم ملکوت یا جبروت می‌باشد.^۲ البته این دو عالم در درون خود نیز دارای مراتب تشکیکی فراوانی هستند که اعمال و رفتار انسان‌ها موجب ارتقاء یا تنزل درجات وجودی نفس می‌شوند. افعال نیک و پسندیده موجب تعالی و رشد درجات وجودی و در مقابل افعال شر و ناپسند موجب تنزل درجات وجودی نفس می‌گردند. بر این اساس افعال انسان در تعیین درجه وجودی نفس او موثر و درجات وجودی نفس تعیین کننده تأثیر و عدم تأثیرگذاری نفس در عالم تکوین و محیط زیست است. هرچه درجات وجودی نفس انسان بالاتر باشد، طبیعتاً توان تصرف علی در موجودات بیشتری را کسب می‌کند و هرچه پایین‌تر باشد، این قابلیت را نخواهد داشت. چنان‌که آیت الله جوادی آملی می‌نگارد: «نکته دیگری که باید مورد توجه قرار گیرد این است که مراتب و مقامات اهل عرفان یکسان نیست. احیاء مرده، سرسبز کردن درخت پژمرده و بارش باران و اموری از این قبیل، از کارهای رائج اولیاء الهی است.» (جوادی آملی، ۱۳۸۶ «ج»: ج ۱، ص ۲۶)

براین اساس، افعال نیک با افزایش ظرفیت وجودی انسان به او قابلیت تصرف در عالم تکوین و محیط زیست را اعطا می‌کنند و افعال ناپسند این قابلیت را سلب

۱. نگارنده این ادله را در جایی دیگر بررسی کرده است. (ر.ک: نگارنده، ۱۳۹۷: ص ۵-۳۷ و ۱۳۹۸: ص ۶۹-۹۹)

۲. دو رهیافت عمده بر تجرد نفس در میان حکما مطرح است. برخی نظیر حکمت مشاء نفس را از ابتدا موجودی مجرد دانسته و قائل به حدوث و بقاء روحانی آن شده‌اند و نفس را از بدو آفرینش مجرد عقلی و از مصادیق عالم جبروت می‌دانند. حکمت متعالیه و صدرالمتألهین با رهیافت حدوث جسمانی و بقاء روحانی تجرد نفس را پذیرفته‌اند و نفس انسانی را مجرد مثالی و از مصادیق عالم ملکوت دانسته که قابلیت حرکت و رسیدن به عالم جبروت و تجرد عقلی را دارد. (صدرالمتألهین، ۱۹۸۱م: ج ۳، ص ۶۶ و ج ۹، ص ۱۸ و ۳۷۱)

می‌کنند. (همو، ۱۳۷۸: ج ۱، ص ۳۰۴؛ همو، ۱۳۸۳: ص ۸۴)

تأثیر خواست و اراده الهی بر محیط زیست

افعال نیک موجب خرسندی و شادمانی و افعال ناپسند سبب خشم و غضب پروردگار از انسان‌ها می‌شوند. اگرچه محل اصلی پاداش و عقاب سرای آخرت است؛ لیکن خدای متعالی گاهی در این دنیا و به مصالح مختلفی، بخشی از این پاداش و عقوبت را به انسان‌ها می‌چشانند،^۱ بنابراین در صورتی که انسانی رضایت خالق و رازق خویش را جلب کرده باشد، مورد لطف و عنایت او قرار گرفته و از راه‌هایی که انتظار آن نمی‌رود و با وسائط مختلف فراطبیعی و طبیعی پاداش خویش را دریافت می‌کند.^۲ همچنین انسانی که خشم و غضب الهی را برانگیخته باشد، از عذاب و عقوبت آن حضرت در امان نمانده و آن حضرت از وسائط مختلف و به صورت فراطبیعی و طبیعی بر او عذاب و بلا نازل می‌کند. (همو، ۱۳۸۶: ص ۲۰۱)

بخش عمده‌ای از پاداش‌ها و عقوبت‌های الهی، از طریق محیط زیست پدیدار می‌شوند. بارش باران، نبود آفات و ... از جمله پاداش‌ها و سیل، زلزله و ... برخی از عقوبت‌های زیست محیطی هستند، بنابراین افعال انسان موجب خشنودی یا خشم پروردگار شده و او نیز از با اراده و قدرت خود در عالم تکوین و محیط زیست اثر گذاشته و پدیده‌های زیست محیطی مطلوب یا نامطلوبی را محقق می‌سازد.

البته با توجه به قاعده الواحد، خدای متعالی پاداش و عقوبت‌های زیست محیطی را به صورت مستقیم و مباحثی ایجاد نکرده و با فرمان به وسائط مختلف، اراده خویش را پدیدار می‌کند. (طوسی، ۱۳۷۵: ج ۳، ص ۶۸۴؛ جوادی آملی، ۱۳۸۳: ص ۸۴؛ همو، ۱۳۷۸: ج ۱۱، ص ۵۰-۵۱)

۱. آل عمران (۳): ۱۴۸؛ زمر (۳۹): ۲۶.

۲. نور (۲۴): ۳۸.

در پایان باید گفت، خدای متعالی علت العلل تمام موجودات است و هیچ موجودی بدون عنایت حضرت حق، توان تصرف و حرکت ندارد، لذا در دو تأثیر پیشین (تأثیر صورت باطنی افعال انسان و تأثیر نفس مجرد بر محیط زیست) نیز خدای متعالی به عنوان علت العلل و علت هستی بخش در ایجاد پدیده‌ها در عالم نقش داشت و صور باطنی و نفس انسان و سائط الهی بودند؛ اما در آن‌جا نظر و توجه به علیت صورت باطنی و نفس انسان بود. در این‌جا نیز خدای متعالی برای پاداش یا عذاب از سائط مختلفی استفاده می‌کند؛ اما نظر و توجه به علیت باری تعالی و نه سائط است.

مصادق سنجی تأثیر فراطبیعی افعال انسان بر محیط زیست

پس از تبیین و تحلیل کیفیت و چگونگی تأثیر فراطبیعی و غیر عادی افعال انسان بر محیط زیست، اینک به بررسی برخی از مصادیق بیان شده در متون دینی پرداخته می‌شود که آثار زیست محیطی به آن‌ها منتسب شده که به صورت عادی و طبیعی قابل تحلیل نیستند. افعال نیک و پسندیده موجب پیدایش آثار مطلوب در محیط زیست و افعال شر و معصیت سبب ایجاد پدیده‌های زیست محیطی مخرب می‌شوند.

تأثیر فراطبیعی افعال نیک و پسندیده بر محیط زیست

در برخی از متون دینی از رابطه میان بعض افعال نیک و پسندیده و وقایع زیست محیطی مطلوب مانند نزول باران، سرسبزی درختان، پُر آبی جوی‌ها و ... سخن به میان آمده است که رابطه میان آن‌ها به صورت ظاهری و طبیعی تبیین پذیر نبوده و باید به صورت غیر عادی و فراطبیعی تبیین شوند.

بر اساس آیه «وَأَنْ لَّوِ اسْتَقَامُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ لَأَسْقَيْنَهُمْ مَاءً غَدَقًا»^۱ در صورتی که مردم بر اسلام و ایمان خود استقامت ورزند و با نامالایمات زندگی از دین فاصله نگیرند، از آب‌های فراوان بهره‌مند می‌شوند. پُر آبی موجب رشد درختان و گیاهان می‌شود. حیوانات از کم آبی و بی آبی تلف نشده و چرخه و اکوسیستم محیط زیست بدون مشکل جریان می‌یابد. انسان‌های نیکوکار نیز از این شرایط نفع برده و با کسب روزی، زندگی شیرین و آبادی را تجربه می‌کنند. (جوادی آملی، ۱۳۸۶ «د»: ص ۹۰)

براین اساس، باید گفت استقامت بر ایمان علت فراطبیعی بارش باران، پُر آبی، ذخیره آب‌های زیرزمینی، سرزندگی گونه‌های گیاهی و جانوری و در یک کلمه سلامت محیط زیست می‌باشد. انسان‌ها و جامعه نیز از این شرایط نفع می‌برند. بارش باران موجب رونق کشاورزی، باغداری و دامداری است و گسترش این کسب و کارها موجب رونق اقتصادی و کسب رزق و روزی می‌شود. همچنین با وفور نعمت‌ها مردم با مشکلاتی مانند کمبود آب آشامیدنی، میوه‌ها، سبزی‌ها، انواع گوشت و ... مواجه نمی‌شوند.

مطابق آیه «وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَ اتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ»^۲ ایمان و تقوای مردم جامعه، موجب نزول برکات آسمانی و زمینی می‌شود. در این آیه شرط تحقق نعمت‌های زیست محیطی، ایمان و تقوا معرفی شده است.^۳ همچنین عمل

۱. جن (۷۲): ۱۶.

۲. اعراف (۷): ۹۶.

۳. مراد آیه شریف از «أَهْلَ الْقُرَى» شهر و جامعه مشخص و معینی نیست، بلکه شامل هر منطقه و جامعه‌ای می‌شود، زیرا «ال» در این کلمه جنس و نه عهد است، بنابراین شرطیت ایمان و تقوا بر نزول برکات شامل تمام جوامع شده و اختصاص به گروه خاصی ندارد. (ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۸۶: ص ۱۹۰)

مردم و جامعه به دستورات دینی - که در کتاب‌های آسمانی که انبیاء هر زمان برای مردم خویش آورده‌اند - موجب برخورداری آنان از نعمت‌های آسمانی و زمینی می‌شود: «وَأَلَوْ أَنَّهُمْ أَقَامُوا التَّوْرَةَ وَ الْإِنْجِيلَ وَ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ مِنْ رَبِّهِمْ لَأَكَلُوا مِنْ فَوْقِهِمْ وَ مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ»^۱ همچنین استغفار و توبه عامل بارش باران، افزایش آب رودها و در نتیجه سلامت و فراوانی باغ‌ها معرفی شده است.^۲ (همو، ۱۳۷۸: ج ۱۰، ص ۶۳۶)

بر اساس این آیات مبارک، ارتباط ویژه‌ای میان نزول برکات و نعمت‌های آسمانی (مانند برف، باران، تابش آفتاب و ... و نعمت‌های زمینی نظیر پُر آب بودن چشمه‌ها و سفره‌های آب زیرزمینی، حاصل‌خیزی خاک و ...) با ایمان، تقوا و عمل به دستورات دینی موجود در کتب آسمانی وجود دارد. با بررسی طبیعی و تجربی میان این افعال و آثار بیان شده، ارتباطی مشاهده نمی‌شود، از این رو حکم به تأثیر فراطبیعی این افعال بر نزول برکات و نعمت‌ها می‌شود. (همو، ۱۳۸۶: ص ۱۹۰؛ همو، ۱۳۸۳ «ب»: ج ۳، ص ۱۷۷)

گفته شد که این تأثیر به سه گونه تأثیر نفس مجرد، تأثیر صورت باطنی و تأثیر خواست و اراده الهی محقق می‌شود.

الف. تکامل نفس و تصرف آن در محیط زیست: انسان‌ها با انجام افعال بیان شده مانند ایمان، تقوا و انجام اعمال صالح اسباب رشد معنوی خویش را فراهم می‌آوردند. تقوای الهی و پرهیزکاری - که به معنای رعایت قوانین و مقررات خدا (عمل به دستورات و ترک نواهی خدا و دین) است (طباطبایی، ۱۳۹۰: ج ۵، ص ۱۶۳؛

۱. مائده (۵): ۶۶.

۲. هود (۱۱): ۵۲؛ نوح (۷۱): ۱۰-۱۲.

جوادی آملی، ۱۳۷۸: ج ۱۵، ص ۲۱۲) - عامل اصلی رشد و علو درجات نفس انسان می‌باشد. ایمان به خدا آغاز مسیر هدایت و تعالی نفس انسان است و استقامت بر آن سبب شده تا انسان از مسیر سعادت خارج نشود. هنگامی که انسان‌ها در برابر مشکلات و مصیبت‌های زندگی صبر پیشه کرده و با ایمان به خدا و باور به حقانیت و کارکردهای دین آن را رها نکرده و برای حل مشکلات ضمن تلاش و کوشش به راز و نیاز با خدا، دعا و دیگر افعال نیک می‌پردازند، نفس خویش را پرورش داده و در سیر صعودی عالم، پیشرفت شگرفی می‌کنند، بنابراین نفس انسان‌ها در درجات والای وجودی قرار گرفته و می‌توانند با تصرف در محیط زیست، آثار مطلوبی را محقق سازند. روشن است که نفس مجرد انسان‌ها، پس از علو و ارتقاء وجودی به مراتب، از مخلوقات مادی الهی نظیر آسمان، کوه‌ها، دریاها، درختان و جنگل‌ها و ... بالاتر بوده و در صورت خواست و اراده می‌توانند در آن‌ها اثر نمایند. (جوادی آملی، ۱۳۸۱: ص ۳۶؛ همو، ۱۳۷۸: ج ۱، ص ۳۰۴)

براین اساس، نفس افراد نیکوکار با تصرف تکوینی موجب پیدایش ابرهای باران‌زا - با پشت سر هم قرار گرفتن سلسله علل فراطبیعی و طبیعی مناسب - شده و با بارش باران پُر آبی فراهم می‌شود. البته تصرف کامل در محیط زیست، نیازمند درجات بسیار والایی است که انبیاء و اولیای الهی از جمله مصادیق آن هستند. چنان‌که تصرفات حضرت سلیمان علیه السلام ناشی از قدرت روحانی آن پیامبر است. (همو، ۱۳۷۸: ج ۵، ص ۷۰۱) انسان‌های عادی که در مراتب پایین‌تر قرار دارند، می‌توانند چنین تصرفاتی را در عالم تکوین و محیط زیست به صورت محدود و موردی داشته باشند.

ب. تأثیر صورت باطنی افعال نیک در محیط زیست: افزون بر تأثیر نفس انسان‌ها،

صورت باطنی افعال نیک یاد شده نیز موجب بارش باران و پُر آبی می‌شوند. هنگامی که مردم ایمان و تقوا داشته و اعمال نیک انجام دهند و بر آن‌ها استقامت و مداومت داشته باشند، صورت‌های باطنی و معنوی ایجاد می‌شوند. این صورت‌های باطنی از سویی به سبب غیر مادی بودن و از سوی دیگر به سبب زیبایی و نیکو بودن می‌توانند در عالم تکوین و محیط زیست اثر گذارند، بنابراین صورت باطنی فعل انسان با دخالت علّی موجب ایجاد پدیده‌هایی چون بارش باران، عمیق نشدن آب‌های زیرزمینی، فراوانی نعمت‌ها و محصولات کشاورزی و ... می‌شود. (همو، ۱۳۸۸: ص ۱۸۴؛ همو، ۱۳۸۶ «ب»: ص ۱۸۰)

براین اساس، نعمت‌های زیست محیطی بیان شده در متون دینی، در حقیقت معلول و نتیجه فعل نیک انسان هستند که با واسطه‌های فراطبیعی و طبیعی محقق می‌شوند. فعل انسان به صورت تکوینی سبب ایجاد صورت باطنی و صورت باطنی علت تغییرات در محیط زیست و عالم تکوین می‌شود و در این میان وسائط فراوانی وجود دارد. ج. پاداش الهی در ظرف محیط زیست: در برخی از متون دینی ایجاد آثار غیر عادی زیست محیطی در پی افعال نیک انسان به خدای متعالی نسبت داده شده است. خدای سبحان است که پس از ایمان و تقوای انسان‌ها، برکات آسمانی و زمینی را نازل می‌کند.^۱

انسان‌ها با انجام افعال نیک ارزشمندی نظیر ایمان، تقوا و عمل صالح موجب خشنودی خدا شده و رضایت آن حضرت را جلب می‌کنند، لذا پروردگار با لطف و تفضل خویش با این افراد برخورد کرده و بخشی از پاداش آنان را در دنیا و با ایجاد

شرایط زیست محیطی مطلوب به مردم پرداخت می‌کند. بارش باران، افزایش آب‌های زیرزمینی، حاصلخیزی خاک، نبود آفات و ... از جمله پاداش‌های زیست محیطی هستند. (همو، ۱۳۸۹: ج ۱، ص ۱۷۳)

البته خدای متعالی افعال خویش را به صورت مستقیم و مباحثی انجام نداده و برای تحقق اراده خود به وسائط مختلف مجرد و غیر مجرد فرمان می‌دهد. خدای سبحان علت العلل وقایع دنیاست و تمام مخلوقات تجلی آن حضرت هستند. موجودات مختلفی نظیر مراتب مختلف عقول، فرشتگان و علل مادی واسطه‌ها و مأمور خدا برای تحقق اراده الهی هستند، از این رو در آیات مورد بحث، علاوه بر اسناد نعمت‌ها بر خدا (علت فراطبیعی) نعمت‌ها بر آسمان و زمین (علل طبیعی) نیز منسوب شده‌اند. (همو، ۱۳۸۲: ج ۹، ص ۱۷۶) آیت الله جوادی آملی در تبیین این نکته می‌نگارد:

جهان هستی بر اساس نظام علت و معلول استوار است. هیچ پدیده‌ای بدون وجود علت آن خود به خود به وجود نمی‌آید چنانچه در نزول باران باید سیر طبیعی آن از تابش خورشید بر اقیانوس و تبدیل آب به بخار و پیدایش ابر و حرکت آن به وسیله باد و باردار شدن آن تا سرد شدن و بارش آن تحقق یابد. ولی باید توجه کرد نظام آن به دست خدای سبحان است و تنها راه نزول باران به راه شناخته شده توسط انسان منحصر نمی‌شود چنانچه در آموزه‌های دینی سخن از تأثیر نماز و دعا بر نزول باران آمده است. (همو، ۱۳۸۶: ص ۱۹۵)

تأثیر فراطبیعی افعال معصیت و شر بر محیط زیست

برخی از افعال شر و معصیت موجب مشکلات و مصیبت‌های زیست محیطی می‌شوند که به صورت طبیعی قابل تحلیل هستند. مثلاً مصرف بی‌رویه آب موجب خشکسالی می‌شود. در متون دینی افزون بر این، به افعالی اشاره شده که در ظاهر و

به صورت عادی دارای اثر نامطلوب زیست محیطی نیستند؛ اما با این حال این آثار به آن‌ها منتسب شده است. در ادامه به برخی از این افعال و چگونگی تأثیر غیر عادی و فراطبیعی آن‌ها اشاره می‌شود.

بر اساس آیه «وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ»^۱ و «ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمَلُوا»^۲ تمام مصیبت‌ها و رنج‌هایی که بر انسان وارد می‌شوند، نتیجه، محصول و معلول فعل ناپسند خودش است. البته پروردگار به عنوان علت العلل و علت تامه عالم، با بخشش و محو نمودن بسیاری از گناهان، اجازه نمی‌دهد که نتیجه تمام افعال زشت بر انسان وارد شوند. (همو، ۱۳۸۶: ص ۲۰۲-۲۰۳)

بخشی از این آثار و نتایج نامطلوب که در پی افعال انسان بر او وارد می‌شوند، در ظرف محیط زیست و به صورت پدیده‌های مخرب زیست محیطی محقق می‌شوند. برای نمونه، دروغ‌گویی حاکمان سبب قطع بارش باران و عدم پرداخت زکات موجب مرگ چارپایان می‌شود. (شیخ صدوق، ۱۴۱۳ق: ج ۱، ص ۵۲۴) همچنین نپرداختن زکات موجب محرومیت انسان از برکات زمین و کاهش بارندگی می‌شود. (کلینی، ۱۳۶۵: ج ۲، ص ۳۷۳ و ج ۳، ص ۵۰۵) خوردن مال مردم سبب از بین رفتن برکت رزق و روزی (نظیر خشکسالی و تلف شدن یا کم شدن محصول کشاورزی و دام‌ها) می‌شود. (شیخ صدوق، ۱۴۱۳ق: ج ۴، ص ۱۵) زمانی که فعل زشت زنا در جامعه رواج یابد، زمین لرزه ایجاد می‌شود. (همان: ج ۱، ص ۵۲۴)

۱. شوری (۴۲): ۳۰.

۲. روم (۳۰): ۴۱.

از امام باقر علیه السلام گزارش شده، هنگامی که بیشتر افراد جامعه‌ای مرتکب گناهان شده و دیگران سکوت کرده و به تماشای این گناهان پردازند، خدای سبحان بارانی را که برای این جامعه مقدر شده بود، بر سر آنان نازل نکرده و باران در دریاها، بیابان‌ها و کوه‌هایی می‌بارد که نفعی برای مردم ندارد. (شیخ صدوق، ۱۴۰۶ق: ص ۲۵۲)

روشن است که ارتباط وقایع زیست محیطی یاد شده با افعال ناپسند انسان‌ها به صورت طبیعی و عادی قابل تبیین نیست و فقط از طریق غیر عادی و فراطبیعی می‌توان به تحلیل این رابطه پرداخت.

الف. تنزل نفس و عدم امکان تصرف در محیط زیست: نپرداختن زکات، زنا، ظلم، دروغ‌گویی و دیگر افعال معصیت و ناپسند موجب تنزل درجات وجودی فاعل آن‌ها می‌شوند. با کاهش جایگاه وجودی انسان، قابلیت و توانایی تصرف در عالم تکوین و محیط زیست را به دست نیاورده و یا از دست می‌دهد، لذا در رویارویی با پدیده‌های زیست محیطی مخرب، توانایی دخالت و دفع مصیبت‌ها و ضررها را نداشته و به تمام آن‌ها مبتلا می‌شود.

ب. تأثیر صورت باطنی افعال معصیت بر محیط زیست: همچنین افعال ناپسند و نکوهیده یاد شده، دارای صورت‌های باطنی زشتی هستند که علت فراطبیعی وقوع پدیده‌های طبیعی بیان شده در متون دینی نظیر خشکسالی، سیل، زلزله و ... هستند. انسان‌ها با انجام این افعال به صورت مابشری و مستقیم سبب ایجاد صورت‌های باطنی زشت و به صورت غیر مابشری و با واسطه موجب پیدایش این پدیده‌های ناگوار طبیعی هستند، چراکه بر اساس قانون علیت تخلف علت از معلول محال است. به دیگر سخن پدیده‌های زیست محیطی مخرب اثر وضعی و تکوینی افعال انسان

هستند. (جوادی آملی، ۱۳۸۰: ج ۵، ص ۵۷)

ج. عقوبت الهی در ظرف محیط زیست: ارتکاب افعال زشت و ناپسندی مثل دروغگویی، خوردن مال مردم، سکوت در مقابل گناهان و ... مخالفت با دستورات الهی است که موجب خشم و غضب خدا می‌شوند. این افراد به سبب مخالفت و سرکشی از فرمان الهی، مستحق عقوبت هستند و خدا بخشی از عقوبت را در دنیا و در ظرف محیط زیست و با پدیده‌هایی مانند سیل، زلزله، عدم بارش باران و بر خطاکاران وارد می‌سازد. (همو، ۱۳۷۸: ج ۱۶، ص ۵۵۵)

نتیجه‌گیری

در این تحقیق به تحلیل و بررسی ارتباط فراطبیعی افعال انسان و پدیده‌های زیست محیطی پرداخته شد. برخی از متون دینی از تحقق پدیده‌های زیست محیطی در پی افعال انسان خبر می‌دهند که به صورت طبیعی و عادی انتظار تحقق آن آثار نمی‌رود، از این رو چه بسا گمان شود که دین به مسأله‌ای غیر علمی و عقلی پرداخته است. در این تحقیق روشن شد، تعارضی میان دین و علوم تجربی و طبیعی نیست. با تأمل دقیق و با عقل فلسفی در نظام آفرینش، نه تنها تعارضی یافت نشده، بلکه متون دینی از منظر دقیق و فلسفی به بررسی روابط پرداخته که خارج از حیطه ادراکی علوم طبیعی و عقل عرفی هستند، بنابراین علوم طبیعی و عقل عرفی در خصوص روابط خاص و غیر عادی میان افعال انسان و پدیده‌های زیست محیطی ادراکی نداشته و ساکت هستند. به دیگر سخن، علوم طبیعی نسبت به مسائل فراطبیعی ساکت بوده و آن را نفی و اثبات نمی‌کند، نه آن که به نفی و انکار روابط فراطبیعی پردازد. با این تعبیر روشن می‌شود که اصولاً تعارضی میان متون دینی و علوم طبیعی و عقل عرفی

وجود نداشته و به عبارتی تعارض دفع می‌شود.

مطابق حکم عقل و نقل، تأثیر فراطبیعی افعال انسان ممکن است و در بسیاری از مواقع نیز محقق شده و در عالم خارج نیز تأثیر می‌گذارند. در صورتی که افعال انسان خیر و نیک باشند، باعث تکامل نفس گردیده و او می‌تواند به سبب ارتقاء درجه وجودیش به صورت فراطبیعی در عالم تکوین اثر گذاشته و وقایع مطلوبی را در محیط زیست ایجاد کند. همچنین صورت باطنی این عمل نیک به عنوان علت فراطبیعی و علت بعید موجب تحقق پدیده‌های زیست محیطی نظیر بارش باران می‌شود. افزون بر این، پروردگار این عمل نیک را بدون پاداش و اجر قرار نداده و به مردم و جامعه از طریق محیط زیست نعمت‌هایی همانند پُرآبی، کمبود آفات و ... عنایت می‌کند.

در مقابل افعال شر و معصیت موجب تنزل درجات وجودی نفس شده و مانع از تصرف فراطبیعی نفس در عالم و محیط زیست می‌شود. این افعال ناپسند موجب ایجاد صورت باطنی زشتی در عالم شده که علت و عامل فراطبیعی و بعید پدیده‌هایی نظیر سیل، زلزله و ... واقع می‌شوند. همچنین افرادی که به مخالفت با خدا پرداخته‌اند، مورد خشم آن حضرت قرار گرفته و از عقوبت و عذاب الهی در امان نخواهند ماند و خدای متعالی در بستر محیط زیست این افراد گناهکار را به جزای اعمالشان می‌رساند.

منابع

۱. قرآن کریم
۲. ابن سینا، حسین بن عبد الله، (۱۳۷۹)، النجاة من الغرق في بحر الضلالات، مقدمه و تصحيح از محمد تقی دانش پژوه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
۳. _____، (۱۳۸۴)، الإشارات و التنبیها، تحقیق کریم فیضی، قم، مطبوعات دینی.
۴. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۴۰۴ق)، تحف العقول عن آل الرسول ﷺ، تصحيح علی اکبر غفاری، جامعه مدرسین، قم.
۵. اشعری، ابوالحسن، (۱۴۰۰ق)، مقالات الإسلامیین و اختلاف المصلین، فرانس شتاینر، آلمان.
۶. _____، (۱۹۵۵م)، اللمع فی الرد علی أهل الزيغ و البدع، شرکت مسامهه، مصر.
۷. ایجی - میر سید شریف (۱۴۱۵ق)، شرح المواقف، قم، انتشارات الشریف الرضی.
۸. پاینده، ابو القاسم (۱۳۸۲)، نهج الفصاحة، دنیای دانش، تهران.
۹. جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۷۸)، تسنیم، تحقیق و تنظیم علی اسلامی، مرکز نشر اسراء، قم.
۱۰. _____، (۱۳۸۰)، تفسیر موضوعی (معاد در قرآن)، تنظیم علی زمانی قمشهای، مرکز نشر اسراء، قم.
۱۱. _____، (۱۳۸۱)، نسبت دین و دنیا، تحقیق و تنظیم علیرضا روغنی موفق، مرکز نشر اسراء، قم.
۱۲. _____، (۱۳۸۱ «ب»)، حیات عارفانه امام علی ﷺ، تحقیق علی اسلامی، مرکز نشر اسراء، قم.
۱۳. _____، (۱۳۸۲)، سیره رسول اکرم ﷺ در قرآن (۲)، تنظیم و نگارش حسن واعظی محمدی، مرکز نشر اسراء، قم.
۱۴. _____، (۱۳۸۳)، حماسه و عرفان، تحقیق و تنظیم محمد صفایی، مرکز نشر اسراء، قم.
۱۵. _____، (۱۳۸۳ «ب»)، سرچشمه اندیشه، تحقیق و تنظیم عباس رحیمیان محقق، مرکز نشر اسراء، قم.
۱۶. _____، (۱۳۸۶)، اسلام و محیط زیست، تحقیق و تنظیم عباس رحیمیان، مرکز

- نشر اسراء قم.
۱۷. _____، (۱۳۸۶ «ب»)، نزهت قرآن از تحریف، تحقیق و تنظیم علی نصیری، مرکز نشر اسراء، قم.
۱۸. _____، (۱۳۸۶ «ج»)، رحيق مختوم، شرح حکمت متعالیه، تنظیم و تدوین حمید پارسانیا، مرکز نشر اسراء، قم.
۱۹. _____، (۱۳۸۶ «د»)، فلسفه حقوق بشر، مرکز نشر اسراء، قم.
۲۰. _____، (۱۳۸۶ «هـ»)، منزلت عقل در هندسه معرفت دینی، تحقیق احمد واعظی، مرکز نشر اسراء، قم.
۲۱. _____، (۱۳۸۸)، جرعه ای از صهبای حج، تحقیق حسن واعظی محمدی، مرکز نشر اسراء، قم.
۲۲. _____، (۱۳۸۹)، ادب فنای مقربان، تحقیق و تنظیم محمد صفایی، مرکز نشر اسراء، قم.
۲۳. سهروردی، یحیی، (شیخ اشراق) (۱۳۷۵)، مجموعه مصنفات شیخ اشراق، به تصحیح و مقدمه هانری کربن و دیگران، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
۲۴. سید مرتضی، علی بن حسین (۱۴۱۱ق)، الذخیره فی علم الکلام، تحقیق سید احمد حسینی، مؤسسه النشر الإسلامی، قم.
۲۵. شیخ صدوق، ابن بابویه، (محمد بن علی) (۱۴۰۶ق)، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، دار الشریف الرضی، قم.
۲۶. _____، (محمد بن علی) (۱۴۱۳ق)، من لا یحضره الفقیه، با تحقیق علی اکبر غفاری، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم.
۲۷. صدرالمتألهین، محمد بن ابراهیم شیرازی (۱۹۸۱م)، الحکمة المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه، دار احیاء التراث، بیروت.
۲۸. طباطبایی، سید محمد حسین، (۱۳۹۰ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، بیروت.
۲۹. _____، (۱۴۲۲ق)، نهاية الحکمة، نشر اسلامی، قم.
۳۰. طوسی، محمد بن محمد (خواجه نصیر الدین) (۱۳۷۵)، شرح الإشارات و التنبیها، نشر البلاغة، قم.
۳۱. فاضل مقداد، بن عبد الله السیوری، (۱۳۷۸)، الأنوار الجلالیه فی شرح الفصول النصیریه،

- مشهد، آستانة الرضویة المقدسة- مجمع البحوث الإسلامية.
۳۲. فیض کاشانی، محسن (۱۳۸۹ق)، **تفسیر الصافی**، مؤسسه اعلمی، بیروت.
۳۳. قاضی عبد الجبار (بی‌تا)، **المغنی فی ابواب التوحید و العدل**، مؤسسه المصریة العامة، قاهره.
۳۴. قدردان قراملکی، علی، (۱۳۹۷)، ادله عقلی مجرد نفس از دیدگاه آیت الله جوادی آملی، **دوفصلنامه علمی پژوهشی حکمت اسراء**، سال دهم، شماره ۲، پیاپی ۳۲، ص ۵-۳۷.
۳۵. قدردان قراملکی، علی، (۱۳۹۸)، بازخوانی ادله نقلی مجرد نفس از دیدگاه آیت الله جوادی آملی، **دوفصلنامه علمی پژوهشی حکمت اسراء**، سال یازدهم، شماره ۲، پیاپی ۳۴، ص ۶۹-۹۹.
۳۶. _____، (۱۳۹۹)، **اشاعره و آزادی انسان**، بوستان کتاب، قم.
۳۷. قطب الدین شیرازی، محمود بن مسعود (۱۳۸۳)، **شرح حکمة الإشراف سهروردی**، تحقیق عبدالله نورانی و مهدی محقق، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۳۸. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۵)، **الکافی**، دارالکتب الاسلامیه، تهران.
۳۹. مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق)، **بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار علیهم السلام**، دار إحياء التراث العربی، بیروت.
۴۰. _____، (۱۴۱۴ق)، **لوامع صاحبقرانی (مشهور به شرح فقیه)**، اسماعیلیان، قم.
۴۱. مطهری، مرتضی (۱۳۹۴)، **مجموعه آثار**، انتشارات صدرا، تهران.
۴۲. مفضل بن عمر (بی‌تا)، **توحید المفضل**، داوری، قم.